

Holsappel, Jorien, *Ruimte voor stilte, stiltecentra in Nederland als speelveld van traditie en vernieuwing*, dissertatie Rijksuniversiteit Groningen, Groningen/Tilburg 2010, ISBN 9789036744133, 450 p., € 31,80

Door: Josephine van Balen, MA, geestelijk verzorger Arkin (GGz) Amsterdam

Met haar boek *Ruimte voor stilte* vult Jorien Holsappel, communicatie- en informatiewetenschapper, een leemte. Niet eerder verscheen er zo'n omvangrijk werk over stiltecentra. In haar aanpak is zij uniek. In eerder onderzoek lag de nadruk vooral op het beschrijven van ruimte en vormgeving. Holsappel bekijkt de hele dynamiek rondom een stiltecentrum en legt zich toe op interpretatie en gebruik van de ruimte.

De stiltecentra die ze bestudeerde, fungeren als 'lens' van waaruit ze een beeld schetst van ontwikkelingen en veranderingen in het religieuze klimaat in Nederland. Een voorbeeld van deze verandering is de groeiende vraag naar rust, afzondering en de vrijheid om jezelf te zijn. Stilteruimtes kunnen in deze vraag voorzien. Juist op plaatsen waar de druk en hectiek groot is, zijn in de laatste decennia dan ook steeds meer stiltecentra ontstaan.

Ook in zorginstellingen (zo'n honderdvijftig stiltecentra) is sprake van verbreiding, waarbij een veranderend perspectief op betekenis, doel en vormgeving een rol speelt. Verwijzing naar religieuze traditie wordt steeds meer achterwege gelaten. In plaats daarvan kiest men voor een universele inrichting. En het aanbod van een stiltecentrum sluit aan bij de visie van de zorgaanbieder. Enerzijds betekent dit aandacht voor 'heel' de mens. Anderzijds weerspiegelt dit accent ook de verzaking in de zorg: elk aspect, ook het stiltecentrum, moet uiteindelijk de productiviteit dienen.

Holsappel toont met haar onderzoek onder andere aan dat de functie van een stiltecentrum en de verhouding van een stiltecentrum tot zijn context in de afgelopen vier decennia is verschoven. Dit zorgde voor een nieuwe typologie van stiltecentra: bakken, gedenkplek, tempel, vrijplaats en cocon. Haar toelichting op de typologie maakt inzichtelijk dat in de begintijd van de stiltecentra christelijke rituelen en ruimtevormen nog als uitgangspunt dienden. In de loop van de tijd zijn nieuwe manieren van inrichten, vormgeven en andere 'ideologieën' leidend geworden. De gelijkwaardigheid van alle religieuze tradities, de centraliteit van het individu, persoonlijke spiritualiteit, de gedenkcultuur of welzijn en gezondheid zijn voorbeelden van nieuwe referentiekaders. Binnen deze nieuwe kaders, door Holsappel samengevat met begrippen als pluriformiteit, authenticiteit en productiviteit, worden de verhoudingen tussen religieus en seculier gereconstrueerd. Voor stiltecentra als gedenkplek, een van de typologieën, ruimt ze een aparte bespreking in omdat daaruit een andere visie op de functie van stiltecentra naar voren komt. Persoonlijke inkeer gaat dan vaak samen met verbondenheid, engagement en het streven naar een betere samenleving. Zij verwacht dat stiltecentra gericht op gedenken en geëngageerde spiritualiteit terrein zullen winnen.

In het weven van een rode draad – de ontwikkelingen en veranderingen in het religieuze klimaat – gaat Holsappel zorgvuldig en gedetailleerd te werk. Zij grijpt met grote regelmaat terug op deze onderzoeksvraag. Dit is ook nodig, omdat ze processen beschrijft die allemaal in elkaar grijpen. Daardoor komen sommige beschrijvingen op meerdere plaatsen terug. Ondanks de zorgvuldigheid is het niet zo gemakkelijk de structuur van het boek inzichtelijk te krijgen en te behouden. Dat heeft ook te maken met de keuze voor een internationaal kader, van waaruit ze aangeeft wat specifiek is voor Nederland. Haar blikveld is daardoor, in gedachten houdend dat ze alleen al in Nederland zo'n tweehon-

---

derdvijftig centra onderzocht, enorm groot. Ook de gedetailleerde beschrijving van ruimtes bemoeilijkt voor de lezer het vasthouden van de rode draad.

Een ander kenmerk van de zorgvuldigheid van Holsappel is in mijn optiek haar objectiviteit. Zij heeft niet veel op met onderzoeken waaruit een (christelijke) vooringenomenheid blijkt, ook al is deze te rechtvaardigen vanuit bijvoorbeeld de aard van de opdrachtgever. Verschillen in visie hangen voor haar nauw samen met verschillende definities van 'religie'. Zij neemt stelling door religieus en seculier niet tegenover elkaar te plaatsen. Het zijn voor haar vloeibare begrippen die invulling krijgen vanuit een voortdurende wederzijdse interactie en beïnvloeding (handelen en spreken). Deze benadering zorgt voor een zeer genuanceerd beeld van de ontwikkelingen. De opkomst van stiltecentra kan met een voor de hand liggende verklaring worden afgedaan als reactie op ontrationalisering of als een 'verplaatsing van religie'. Holsappels onderzoek wijst uit dat traditie nog wel een rol speelt, maar geen interpretatiekader vormt. Ontwikkelingen op het gebied van religie kunnen alleen geduid worden in wisselwerking met (veranderende) seculiere posities.

Geestelijk verzorgers zijn over het algemeen nauw betrokken bij bestaande of nog te ontwikkelen stiltecentra. Zij hebben niet alleen in materiële zin belang bij de realisatie van een stiltecentrum. Het is ook een erkenning van het belang van hun werk of een manier om hun werk zichtbaarder te maken binnen de instelling. Holsappel geeft aan dat zij geen handboek heeft geschreven. Misschien bedoelt zij daarmee dat het geen abc is om te komen tot het juiste stiltecentrum. Elke specifieke situatie vraagt immers om eigen keuzes. Haar boek geeft wel vele aanknopingspunten om het proces van een stiltecentrum in wording in juiste banen te leiden, of om bestaande centra op functioneren te 'toetsen'. Kort gezegd gaat het erom naar de opvattingen over de ruimte te kijken, de fysieke

en geleefde ruimte. Deze invalshoeken bekijk je steeds in relatie tot de samenleving, tijd, omgeving en de factor macht. Hiernaast kunnen de vele praktijkvoorbeelden van de stiltecentra, die in het boek van Holsappel uitgebreid zijn beschreven en geïllustreerd, helpen in gedachte- en besluitvorming.

Dit boek verdient het om steeds weer geraadpleegd te worden. Bij herlezing is er steeds iets nieuws te vinden.

Jurjens, Mini en Noltus, Evelyn, *Lachrimpels & littekens, geestelijke verzorging in het verzorgings- en verpleeghuis*, Drukkerij Berne, Heeswijk 2010, ISBN 978-90-78039-15-0, 93 pag., € 9,75

Door: Engelen Hulsman, geestelijk verzorger Bronovo/Nebo in Den Haag

Lachrimpels en littekens is een klein, grijs boekje. Niet te opvallend, met een prettige, warme uitstraling. Zelfs de letters in het boek zijn zacht van kleur, en de tekst is verlevendigd met luchtige, bescheiden potloodschetsen. Het is een mooi boekje, waarvan zowel de inhoud als de vormgeving veel zegt over de geestelijke verzorging in verzorgings- en verpleeghuizen.

Evelyn Noltus en Mini Jurjens, beiden geestelijk verzorger, willen in dit boek laten zien wat geestelijke verzorging is. Jarenlang schreven zij hun ervaringen op, en 'zij kwamen tot de conclusie dat het prachtig werk is, waar méér mensen van op de hoogte gesteld zouden moeten worden.' (pag. 2). Het boek is in al z'n bescheidenheid en onopvallendheid dan ook duidelijk een pleidooi: het wil helder maken dat geestelijke verzorging in de zorg van belang is en dat daar ruimte voor moet zijn en blijven. Noltus en Jurjens vertellen daarom niet alleen verhalen uit de praktijk, maar laten deze verhalen ook inbedden in een theoretisch kader. Wout Huizing, stafmedewerker bij Reliëf, schrijft in

een woord vooraf en een nabeschouwing wat geestelijke verzorging inhoudt. Daarin gaat het onder meer over de ontwikkeling van geestelijke verzorging als vak, over de openheid voor alle levensbeschouwelijke achtergronden, over het verschil met bijvoorbeeld predikanten en pastores in gemeente of parochie en over de samenwerking met andere disciplines in de zorg. Voor collega's is dat natuurlijk bekende kost. Voor 'buitenstaanders', voor wie dit boek in eerste instantie bedoeld is, is het duidelijk en informatief.

Hoe interessant de achtergronden ook zijn, het meest boeiend zijn de verhalen uit de praktijk. Noltus en Jurjens schrijven rake schetsjes van ontmoetingen met mensen. Het zijn kleine verhalen over gewone mensen, wat zij meemaken en meegeemaakt hebben in het leven en hoe dat in het contact met de geestelijk verzorger even geraakt kan worden. Het is een subtiel zoeken naar zin, dat naar voren komt. Heel helder blijkt hoe belangrijk oog voor detail in het werk van een geestelijk verzorger is. Zien wat er onuitgesproken tussen mensen gebeurt. Vermoeden wat er ligt onder woorden die gezegd worden. Genieten van de kracht die iemand in zich kan hebben, hoe kwetsbaar hij of zij met de jaren ook geworden is. Plezier hebben om gewild of ongewild komische situaties. En dat plezier delen, mensen bevestigen, laten merken dat ze gezien zijn.

Er is in *Lachrimpels en littekens* een goed evenwicht tussen de verschillende kanten van het werk van de geestelijke verzorging. Er is zowel aandacht voor individuele contacten met bewoners als voor groepsbijeenkomsten en vieringen. Er wordt aantekelijk verteld over interdisciplinair werken, breder gezegd: hoe je je als geestelijk verzorger beweegt in een organisatie met al die verschillende medewerkers. Net zo vanzelfsprekend wordt duidelijk gemaakt op welke manier geestelijk verzorgers meedenken in het beleid van een instelling. Een vrij compleet boekje dus. Mooi en afgewogen.

En toch... Toch haakte er iets bij het lezen van *Lachrimpels en littekens*. En ik denk dat dat nu net te maken heeft met het mooie, het afgewogene, het verantwoorde van dit boek. Het is zo duidelijk de weergave van een beroepsgroep die steeds maar bezig is zichzelf te verantwoorden, realiseerde ik me. En ik vroeg me al lezend af of we onszelf daar uiteindelijk niet mee tekort doen. Bij het lezen van de korte schetsen van Noltus en Jurjens moest ik regelmatig denken aan de columns die een co-assistent een paar jaar geleden voor NRC Handelsblad schreef, en die later bewerkt zijn tot *De co-assistent*. Onder het pseudoniem Anne Hermans beschreef zij hoe ze zich aarzelend begaf in de wereld van de artsen, en ze deed dat met een prachtige eerlijkheid. Geschokt was ze om te merken hoe bot artsen soms met mensen omgaan. Beschaamd waar ze zich realiseerde dat ze zelf de fout in ging. Ontroerd als een doorgewinterde, gehard lijkende dokter opeens een gevoelige kant liet zien. Opgetogen als de mooie en menselijke kanten van het vak zichtbaar werden. Waar geestelijk verzorgers hun werk in zachtgrijze tinten schetsen, zette Hermans de wereld van de geneeskunde *full colour* neer, inclusief de hilarische en schokkende kanten.

Is dat het verschil tussen een gevestigd, algemeen erkend beroep en een aarzelend vak dat z'n bestaansrecht steeds weer moet bewijzen? Of is het eerder een kwestie van flair om ook de keerzijden van een mooi en menselijk vak zichtbaar te maken? Van mij had het wel gemogen, een beetje ruimte voor het tekortschieten dat onherroepelijk ook in ons werk zit. Bij een bewoner zitten en beseffen dat zijn naam je helemaal ontschoten is. Geen idee meer wie je voor je hebt. De draad van een gesprek kwijt zijn, proberen die weer op te pakken en daarin volstrekt de verkeerde keus maken. Moe van zoveel gesprekken, zoveel uren luisteren. Niet ingeschakeld worden bij een bewoner als dat heel hard nodig is, of juist door een oprecht bezorgde verzorgende naar iemand toegestuurd worden maar werkelijk niet weten wat

---

je voor hem of haar zou kunnen betekenen. Het is eigenlijk de enige vraag die *Lachrimpels en littekens* bij mij oproept: waar blijft de (menselijke en soms ook aangename) weerbarstigheid van ons vak, als we het steeds zo mooi oppoetsen? Laat ik daarom maar met een vraag eindigen. Wie schrijft er net zo'n goed boek als Jurjens en Noltus, maar dan met iets meer lef?

Strategier, Valerie, *Een kikker in mijn buik, het verhaal van een kind met kanker*, Uitgeverij L.J. Veen, Amsterdam 2010, ISBN 9789020424980, 157 pag., € 14,95

Door: Drs. Linda Modderkolk, geestelijk verzorger UMC St. Radboud in Nijmegen

Sinds ik op de kinderafdelingen werk, vraag ik het me iedere keer als ik een kamer binnenkom af: hoe is het om als kind ernstig ziek te zijn? Hoe beleef en ervaar je dat, nu en in de toekomst? Veel boeken over ernstig zieke kinderen worden geschreven door ouders. Een waardevol genre, maar het blijft een ander perspectief. Nu is er voor het eerst een boek geschreven door de ogen van het kind: *Een kikker in mijn buik*. De auteur is Valerie Strategier, een jonge vrouw van achter in de twintig die nu terugblijkt op de periode waarin ze op haar zevende nierkanker kreeg. Een boek dat voor het eerst een indruk geeft van de ervaring van een ernstig ziek kind en de mate waarin die periode ook nu nog ingrijpt in haar leven.

Het ene moment helpt ze thuis met het voeden van de lammetjes, het volgende moment vertelt een dokter in een witte jas haar dat ze een kikker in haar buik heeft. En zelfs Valerie snapt dat die kikker daar niet hoort. Dus moet hij eruit. En dat dat niet zomaar gaat, ervaart Valerie in de maanden die volgen: ziekenhuisopnames, pijnlijke prikken, medicijnen waar ze alleen maar zieker van wordt, haar haren die uitvallen en het enorme ver-

driet van haar ouders. Een aangrijpend en vooral knap geschreven relaas: de afstandelijke schrijfstijl doet voelen hoe het voor een kind is afgesneden te worden van het 'normale' leven en ondergedompeld te worden in een wereld die ze niet begrijpt. Strategier beschrijft alles door de ogen van haar zevenjarige zelf. De onvolledige en fragmentarische informatie die zij krijgt als kind, en daarmee de lezer, brengt het beangstigende gevoel van het jonge meisje onmiskenbaar over. Om een indruk te krijgen van haar belevingswereld word je als lezer gedwongen een heel scala aan rauwe en onaangename emoties tot je door te laten dringen: angst, schuld en schaamte voeren grotendeels de boventoon. Je voelt het hartstochtelijke verlangen van het meisje, waarmee ze zoekt naar iets dat of iemand die nog vertrouwd is, die haar kan laten voelen dat ze ondanks alles nog normaal is, Valerie is. De enigen die nog hetzelfde op haar reageren als ze eindelijk weer thuis komt, zijn de lammetjes. Voor ieder ander, niet in de laatste plaats voor zichzelf, blijft ze voor altijd een kind met kanker.

Met haar lichamelijke genezing begint haar geestelijke zoektocht naar wie ze is en waar ze voor wil leven. Een zoektocht waarin ze haar grenzen opzoekt om te voelen dat ze leeft: drinken, blowen en verre reizen maken zijn hiervoor een middel. Als puber blijft ze zich anders voelen dan anderen, nog steeds bij vlagen afgesneden van het normale leven en onbegrepen. Haar ziektegeschiedenis verzwijgt ze, het mag nog geen plek hebben in haar verhaal. Maar ondertussen sijpelt het overal doorheen. Het schrijven van dit boek is voor haar een catharsis, schrijft ze: alles wat er gebeurde heeft een plek gekregen en is opgenomen in haar verhaal. Dit betekent niet dat haar ziekte een gesloten boek is, al was het maar omdat nu steeds meer bekend wordt over de gevolgen van kinderkanker. De ziekte achtervolgt haar nog steeds, maar het verhaal kan nu ook anders verteld worden, zoals Valerie schrijft: 'Overleven van kinderkanker heeft me sterker gemaakt in mijn wil om te leven.'

Als geestelijk verzorger hebben we de taak om mensen weer terug te brengen bij henzelf en hun verhaal als het leven chaos wordt. Dit geldt net zo goed voor kinderen, hoe moeilijk dit soms ook lijkt. Hoe blijf je als kind jezelf als je lichaam en omgeving zo veranderen? Wat betekent het nu voor je en in de toekomst? En wat is door alles heen je onveranderlijke kern die altijd blijft bestaan? Het verhaal van Valerie is slechts één verhaal, gekleurd door haar situatie en persoonlijkheid. Met haar wil ik pleiten voor aandacht voor de ziel van ieder kind dat ernstig ziek wordt. Zodat hun dromen en wensen een weg vinden naar de toekomst. 'Ik heb niet veel wensen in het leven. Al op jonge leeftijd wist ik wat ik belangrijk vind: gezondheid, familie, vrienden, en heel veel genieten van al het moois.'

Menken-Bekius, Corja, en Schaap-Jonker, Hanneke (red.), *Ervaring leert, de casus als instrument voor theoloog, pastor en geestelijk verzorger*, Uitgeverij Kok, Kampen 2010, ISBN 9789043517478, 124 pag., € 19,90

Door: drs. Wout Huizing, pastoraal supervisor, stafmedewerker bij Reliëf (christelijke vereniging van zorgaanbieders) en docent/supervisor aan het Baptistenseminarium

Het is gemakkelijk gezegd dat mensen leren van hun ervaringen. Maar dat geldt alleen voor mensen die geleerd hebben om van hun ervaringen *leerervaringen* te maken. Iets leren is een proces. Het vraagt om integratie van kennis en kunde in de persoon zelf. In dit proces kan de bespreking van een casus ingezet worden als een goed middel, omdat het concrete ervaringen in beeld brengt en bemiddelt tussen theorie en praktijk. In tal van supervisie- en intervisietrajecten wordt aan deelnemers gevraagd om ervaringen uit de eigen (werk-)praktijk in te brengen in de vorm van een van tevoren uitgeschreven casus mét leervragen. In feite neemt de persoon die een casus schrijft de rol van 'onderzoe-

ker' aan: om beter te weten te komen wat er in die situatie speelt, er grip op te kunnen krijgen en adequaat te kunnen handelen. Het kan daarbij gaan om het vergroten van kennis (weten), het verkrijgen van vaardigheid (kunnen) of attitudeverandering (betrokken zijn).

In dit boek, bestemd voor studenten theologie en religiestudies en voor pastores en geestelijk verzorgers wordt aangeduid hoe ieder kan leren uit de eigen ervaringen in de praktijk. Vijf auteurs bieden in zes hoofdstukken een beknopt en praktisch handvat om te werken met een casus, zowel in pastoraat, onderzoek, zorg of onderwijs. Het eerste hoofdstuk staat stil bij *ervaren en leren* en maakt duidelijk dat het dus gaat over reflectie. Daarbij wordt de lezer(es) direct uitgedaagd zelf oefeningen ter hand te nemen (dus te reflecteren!) en gewezen op de verschillende leerstijlen en leeroriëntaties én mogelijke leeractiviteiten en leerstrategieën. Een goede opmaat voor het vervolg, omdat als een 'passend instrumentarium' voor een leer- en reflectieproces de casus in beeld is gekomen. Het tweede hoofdstuk staat stil bij de methodologie van het werken met een casus, ook voor de onderzoeker. Het derde hoofdstuk maakt concreet hoe je op een goede manier een casus kunt schrijven en ordenen en geeft daarvan een praktisch voorbeeld.

Zeer illustratief voor degene die een casus heeft in te brengen en voor degene die soms een casus moet beoordelen. In het volgende hoofdstuk worden verschillende perspectieven getoond bij een concrete casus door drie verschillende analysemodellen in te zetten bij de reflectie daarop. Een aanmoediging om die moeite te doen, want het levert veel op! Vanuit de brede ervaring binnen de Klinische Pastorale Vorming beschrijft Corja Menken-Bekius hoe een casus ook voor een groep een volwaardig middel is om te leren. Ze reikt hiervoor twee werkmodellen voor bespreking aan, en geeft drie grondregels voor het (methodologisch verantwoord) werken met een casus in een groep. In het

slothoofdstuk wordt verslag gedaan van een casusbespreking tijdens regionale trainingsdagen voor geestelijk verzorgers, waarbij in de tussenliggende tijd Annelies van Heijst (zorgethiek) en Hanneke Meulink (contextueel pastoraat) vanuit hun specifieke optiek deze casus benaderen. Ook hier blijkt weer hoeveel er is te ontdekken als verschillende perspectieven worden ingenomen. In een bijlage wordt ten slotte overtuigend een weg gewezen hoe ook binnen het onderwijs de casus als competentietoets kan worden ingezet.

Ervaring leert is geschreven in heldere taal, biedt vele aansprekende voorbeelden, zet de lezer(es) zelf aan het denken, reikt relevante theorie aan én concrete modellen om in te zetten bij de bespreking van een casus. Knap om op het niveau van zowel student als docent (supervisor) deze thematiek dichtbij te brengen en handvatten te geven. Als vakgenoot – supervisor, theoloog, geestelijk verzorger - herken ik waar de mosterd is gehaald en vind ik dat de literatuur die wordt aangereikt zeer toegankelijk is voor verdere verdieping. Knap is ook dat er vijf auteurs zijn, maar dat elk hoofdstuk iets toevoegt aan de vorige en dat het gelukt is de verschillende bijdragen en insteek tot een samenhangend geheel te maken.

Het lezen van dit boek was voor mij een leerzame ervaring, met name omdat ik (opnieuw) uitgedaagd ben tijd te nemen om met grote precisie een casus te analyseren. Dat loont de moeite en biedt telkens nieuwe perspectieven op een casus. Reflectie is noodzaak om meer van jezelf te begrijpen en zicht te hebben op je eigen functioneren. Misschien dat dit boek overtuigend aantoont waarin vrouwen (vijf, of zeven als de extra bijdragen van twee vrouwen worden meegerekend) zo goed zijn: vanuit verschillende invalshoeken naar een situatie kijken, theorie én praktijk koppelen en goed afstemmen op elkaar. Kortom, een belangwekkend informatief en uitdagend (leer)boek, (zeker) ook voor mannen!

Jones, James W., *Religie en het relationele zelf*, Uitgave KSGV, Tilburg 2010, ISBN 9789075886412, 173 pag., € 22,50 (incl. verzendkosten)

Door: dr. Wim Smeets, geestelijk verzorger UMC St Radboud Nijmegen en universitair docent Universiteit Utrecht

Dit boek is nummer 76 in de tweede serie *Geestelijke Volksgezondheid* van het Studiecentrum voor levensbeschouwing en geestelijke volksgezondheid (KSGV). In dit nummer wordt aan het Nederlandse publiek de bijdrage van James Jones voorgesteld. Jones is niet alleen een vooraanstaand psychoanalyticus, maar ook een godsdienstpsycholoog, godsdienstfilosoof en religiewetenschapper. Het boek bevat zowel individueel- relationele gevalsstudies als meer fundamentele beschouwingen over het godsbeeld en over religieus geweld.

Om te beginnen verheldert Jones zelf zijn wortels in de zogenaamde relationele psychoanalyse van onder andere Winnicott en Kohut en de Amerikaanse interpersoonlijke psychoanalyse. Deze invalshoek combineert hij met inzichten uit de godsdienstpsychologie en religiewetenschap. Zijn visie op religie en de oorsprong van religieuze ervaring is gestoeld enerzijds op Winnicott en anderzijds op onder meer Otto, Turner en Buber. Jones legt nadruk op de creatieve transitionele en transformatorische kracht van religie. In plaats van opvullen van een tekort, bestaat de religieuze dynamiek in het natuurlijke verlangen om (preverbale) oerervaringen van 'opgetogenheid of vrees, bevestiging of ontkenning' (pag. 84) terug te vinden en opnieuw te ervaren. Liever dan theologisch-normatieve beschouwingen hierover te bieden, richt Jones zich op de vraag hoe de religieuze voorstellingswereld functioneert.

In de bundel wisselen een theoretisch perspectief en een praktijkperspectief elkaar af. Theoretische bijdragen handelen over de psychoanalytische visie

op religie, de ontwikkeling van het godsbeeld, het heilige als kern van de religieuze ervaring. Na elk theoretisch artikel wordt een gevalsstudie gepresenteerd van een cliënt in de psychoanalytisch-therapeutische praktijk van Jones zelf.

Wat de theoretische bijdragen betreft zij de lezer gewaarschuwd: de auteur gaat met tal van andere vakgenoten in discussie, hetgeen een basiskennis van en interesse in de godsdienstpsychologie veronderstelt. De artikelen zijn dus niet zozeer systematisch opgebouwd, maar veel meer een expressie van het denk- en interactieproces met collega's vakgenoten. Op zich boeiend, maar je moet wel de auteur bij zijn innerlijke reis willen volgen. De korte gevalsstudies daarentegen worden zeer helder en aansprekend gepresenteerd. Ik vermoed dat geestelijk verzorgers alleen al daarom gemakkelijker bij die praktijkberichten kunnen beginnen te lezen, zoals Zock suggereert. Het lezen van de bundel deed me nog meer betreuren dat zorgverzekeraars en de overheid de psychoanalytische behandeling niet langer willen vergoeden en dat in sommige inleidende werken in de godsdienstpsychologie, zoals de recente inleiding door Van Saane, het psychodynamisch perspectief nauwelijks nog serieus wordt genomen. Jammer is wel dat in de keuze van de gevalsbeschrijvingen het vooroordeel versterkt wordt, dat het in de psychoanalyse om een elitaire aangelegenheid handelt. De afstand tot de zorg, waar nadruk op efficiëntie ook meer en meer geldt voor psychologen en geestelijk verzorgers, lijkt groot.

Enigszins apart staat de laatste bijdrage over de oorsprong van religieus geweld. In een schitterende analyse maakt Jones helder dat het risico op terrorisme wellicht veel minder gezocht moet worden in (de inhoud van) bepaalde religies, maar in psychologische processen die ook brave en naar volmaaktheid zoekende gelovigen niet vreemd zijn. De scheiding tussen fanatisme en doorsnee geloof

is niet zo groot, net zo min als de scheiding tussen klassieke gelovigen en 'ongebonden spirituelen' en tussen zogenaamde gelovigen en zogenaamde humanisten (veelbetekenend is dat de Vereniging voor Vrijzinnig Protestanten in Nederland nu de uitgaven van het KSGV mee ondersteunt). Via deze laatste bijdrage krijgt het boekje naast een individuele en relationele focus ook nog een maatschappelijk en politieke draagwijdte.

Vries, Greteke de, *Meer dan voldoende te eten en een vrolijk hart. Aat van Rhijn, dominee en therapeut in het spoor van Nagy en Levinas*, Uitgeverij Skandalon, Vught 2010, ISBN 9789076564937, 372 pag., € 24,50

Door: drs. Dineke Havinga, supervisor KPV-centrum Zon en Schild

'Hier is hij niet...' Deze zinsnede staat op de grafsteen van Aat van Rhijn. Samen met Hanneke Meulink-Korf stond hij aan de wieg van het doordenken van het gedachtegoed van Nagy voor het pastoraat. Er zullen niet veel lezers van dit blad zijn die niet in opleiding of werk vertrouwd zijn geraakt met het denken van Nagy over de intergenerationele verhoudingen. Wat kan een biografie over Aat van Rhijn toevoegen voor geestelijk verzorgers? Greteke de Vries, predikant te Naarden, schreef een prachtig boek over hem. Het kent 372 pagina's, leest als een roman en is mooi vormgegeven: de tekst is overal afgewisseld met foto's, gedichten en citaten. Hier is hij wel...

Eerlijk gezegd vroeg ik me af, voordat ik aan dit boek begon: hoe belangrijk is van Rhijn geweest dat er zo'n groot boek over hem verschijnt? Welke theoloog of pastor in Nederland viel of valt die eer te beurt? Verkeerde vraag. De Vries was ooit geraakt door de leergang contextueel pastoraat. Zij vond het voor zichzelf een groot verlies dat ze Van Rhijn nooit meer zou horen over het gedachtegoed van Nagy en Levinas. Verlies voor zichzelf en ook voor

---

anderen. Zo besloot ze een boek te gaan schrijven, om hem dichterbij te halen dan zijn grafscript. En de uitgever, zelf ook geboeid door de contextuele leergang, ondersteunde haar plan.

Is het een biografie? Ja, het is een heel gedegen levensbeschrijving van de wieg tot het graf, tussen 1930 en 2002. Een familiegeschiedenis en een geschiedenis van een loopbaan die zich ontvouwt tot het hart van de biografie: het contextuele pastoraat. Vervolgens hoe dat werk zich bestendigt in een beweging. Zijn levenseinde wordt beschreven. Tot slot volgen de genogrammen, diep terug in de tijd. Al deze periodes worden boeiend beschreven, de hele sociaal-politieke, theologische en kerkgeschiedenis van die periode doen er in mee. Daarnaast zie je het gedachtegoed van Nagy zich ontfouwen en kijk je mee hoe Van Rhijn en Meulink-Korf dit denken grondvesten voor generaties theologen.

Maar waarom zal een lezer van dit blad dit boek lezen. Moet je dan specifiek geïnteresseerd zijn in Van Rhijn, les van hem hebben gehad? Nee, dat denk ik niet. Eigenlijk denk ik dat het geen biografie is, maar dat het hele boek een manier is om te laten zien wat er gebeurt als je het denken van Nagy en Levinas op een mensenleven loslaat. Dan is een mens geen zuchtje wind, maar een mens die geëerd kan worden. Een mens is dan niet los te denken van belangrijke anderen en tegoeden, die gevonden kunnen worden en bewerkt met het oog op weer nieuwe anderen. Anderzijds is de biografie ook een manier om te laten zien hoe iemand leeft met het gedachtegoed van Nagy, welke wegen je dan in slaat.

Zo ontstaat een zorgvuldig vlechtwerk rondom een leven. Overal zijn bronnen: dat de vader van Aat advocaat was en na de oorlog NSB'ers verdedigde, staat niet los van Aats aandacht voor de ethische kant van het denken van Nagy en Levinas. Het staat ook niet los van zijn eigen jeugd in oorlogstijd. Alle theologische lijnen, hoe verschillend ook, van Krijn Strijd met zijn politieke verzet tot Thurneyssen met zijn verkondigende pastoraat, al die bron-

nen worden in dit boek aangeboord als tegoeden die het mogelijk maakten om onvervreemdbaar op de ander te zijn gericht. Boeiend is de geschiedenis van het hervormde vormingswerk uit de jaren zestig en de daaruit voortkomende aandacht voor politieke brandhaarden als Ierland en Israël, het zoeken naar een concept dat van de vijand geen object maakt: de zoektocht naar wat het denken van Nagy en Levinas voor het persoonlijke leven maar ook voor een bevolkingsgroep kan betekenen. (Van Rhijn en Meulink hebben het denken van Nagy ook weer teruggebracht naar het geboorteland van Nagy, Hongarije!)

Alle puzzelstukjes vallen op hun plaats, losse eindjes en onverbonden geschiedenis bestaan er niet in een biografie die op de leest van Nagy is geschoeid. De dood is daarin te doen. Het genogram bestaat dan niet alleen uit familieleden, het is rijk gevuld met geschiedenis, met banen, gebeurtenissen, leermeesters, collega's, vrienden en andere belangrijke anderen. In het boek staan gedichten, gebeden, preken en gedachten over allerlei conflicten. Er wordt geen heilige beschreven; conflicten die hij had, worden ook genoemd. Het is in optimale vorm een concept van biografie in de geest van Nagy, zoals over ieder mens te schrijven zou zijn. En het is een mooie voorbeeldstudie om te laten zien wat het gedachtegoed van Nagy en Levinas met het leven van iemand kan doen.

Greteke de Vries hoopt met haar boek dat het denken van Aat van Rhijn een onvermoede bron zal aanboren, bij haar zelf, bij haar lezers en via de lezers bij de belangrijke anderen van de lezers. Dat lijkt me de ultieme vorm van doordenking van het tegoed dat een ander nalaat. Vragen die mij bezig houden door dit boek: kan een mens ook groter worden dan zij of hij eigenlijk is door de wijze waarop je door Nagy leert kijken naar een mens? En de tweede vraag: de ander is gebod, zegt Van Rhijn in navolging van Levinas. Wanneer leidt dat tot verwaarlozing, achterstelling en afwezigheid van het zelf en het eigen privéleven?